

УДК 343.36

ОРЕЛ Ю.В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини вищого навчального закладу “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”

СУБ’ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНІВ СПРЯМОВАНИХ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ І УСТАНОВ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

***Анотація.** У статті розглядаються ознаки суб’єктивної сторони злочинів, передбачених статтями 389, 390, 391-393, 395 Кримінального кодексу України, що посягають на нормальну діяльність органів і установ пенітенціарної служби України. Проаналізовано зміст інтелектуального і волевого моментів умислу, з яким вчиняються вказані злочини, а також досліджені мотив та мета їх вчинення.*

***Ключові слова:** вина, мета, мотив, суб’єктивна сторона злочину, органи і установи пенітенціарної служби України, кримінально-правова охорона.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются признаки субъективной стороны преступлений, предусмотренных статьями 389, 390, 391-393, 395 Уголовного кодекса Украины, посягающие на нормальную деятельность органов и учреждений пенитенциарной службы Украины. Проанализировано содержание интеллектуального и волевого моментов умысла, с которым совершаются указанные преступления, а также исследованы мотив и цель их совершения.*

***Ключевые слова:** вина, цель, мотив, субъективная сторона преступления, органы и учреждения пенитенциарной службы Украины, уголовно-правовая охрана.*

***Summary.** The article considers the signs of the subjective side of the crimes, provided by articles 389, 390, 391-393, 395 of the Criminal code of Ukraine, that infringe on the normal activities of the organs and institutions of the penitentiary service of Ukraine. Author analyzes the content of the intellectual and volitional aspects of the guilt, with which these crimes committed, and also investigates the motive and purpose of their commission.*

***Keywords:** guilt, purpose, motive, the subjective side of the crime, organs and institutions of the penitentiary service of Ukraine, criminal and law protection.*

Постановка проблеми. Як відзначається в юридичній літературі, суб’єктивна сторона – чи не найскладніший для дослідження та кримінально-правового аналізу елемент складу злочину. При цьому її значення важко переоцінити. Конституція України в ст. 62 встановила, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Це конституційне положення знайшло своє втілення в ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Кримінальне право приділяє проблемі вини особливу увагу, оскільки найменше відхилення від принципу винної відповідальності призводить до порушення законності, притягнення до кримінальної відповідальності невинного [1, с. 119].

Встановлення суб’єктивної сторони не менш важливе, ніж об’єктивної, що нерідко не береться до уваги при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ. Правильне встановлення ознак суб’єктивної сторони обумовлює кваліфікацію злочину в точній відповідності із законом.

Аналіз практики притягнення осіб до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України свідчить, що переважне число помилок тією чи іншою мірою пов'язані з ознаками суб'єктивної сторони, що відбувається через невірне їх розуміння, або внаслідок неглибокого їх з'ясування на попередньому слідстві або в суді. Зазначені обставини свідчать, що важко переоцінити значення вини, мотиву і цілей злочинної поведінки засуджених для кваліфікації вказаної сукупності злочинів.

В юридичній літературі питання, пов'язані із визначенням суб'єктивної сторони злочинів, передбачених статтями 389, 390, 391-393, 395 КК України, досліджувалися у працях таких вчених, як М.І. Бажанов, О.В. Бринзанська, І.С. Власов, А.П. Гель, В.І. Горобцов, Т.М. Добровольська, В.І. Єгоров, М.І. Загородников, О.І. Зубков, В.Д. Іванов, В.Е. Квашиш, О.Г. Колб, О.І. Лукашов, К.В. Мазняк, О.С. Міхлін, Д.О. Назаренко, М.О. Огурцов, О.М. Павлухін, О.І. Плужнік, Ш.С. Рашковська, О.Л. Ременсон, В.К. Сауляк, О.М. Сокурєнко, В.М. Трубников, І.М. Тяжкова, Ю.К. Шевелєв та ін. Проте й досі багато аспектів цієї проблематики залишаються дискусійними.

Мета статті – дослідити наукові погляди на визначення та зміст ознак суб'єктивної сторони злочинів, передбачених статтями 389, 390, 391-393, 395 КК України, відобразити авторське бачення зазначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Під суб'єктивною стороною злочину в кримінальному праві розуміється внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості та волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків. Зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують певні юридичні ознаки: вина, мотив та мета вчинення злочину. Основною та обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину виступає вина. Вона визначає саму наявність суб'єктивної сторони і значною мірою її зміст. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону і тим самим склад злочину. Проте в багатьох злочинах суб'єктивна сторона потребує встановлення мотиву і мети, що є її факультативними, тобто не завжди обов'язковими ознаками. Вони мають значення обов'язкових лише в тих випадках, коли названі в диспозиції закону як обов'язкові ознаки конкретного злочину або прямо витікають із її змісту [2, с. 159].

Як підкреслюється у ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Елементами вини, як і всяких психічних відносин, є свідомість і воля, які у своїй сукупності і утворюють зміст вини. У зв'язку з цим вина характеризується двома моментами: інтелектуальним і вольовим.

Інтелектуальний момент вини – це усвідомлення особою характеру здійснюваних дій, тобто заснована на мисленні здатність людини розуміти як фактичну сторону своїх дій і обставин, при яких вони відбуваються, так і їх соціальний зміст і значення. Найважливішою передумовою усвідомлення характеру своїх дій є здатність людини передбачати їх можливі наслідки (фактичну сторону і соціальний зміст), тобто сприймати причинний зв'язок між діями і наслідками.

Вольовий момент вини – воля, представляючи собою практичну сторону свідомості, полягає в регулюванні людської діяльності шляхом прийняття в кожному конкретному випадку рішення вчинити певні дії або утриматися від них. Вольове регулювання – це свідоме спрямування розумових і фізичних зусиль на прийняття рішення, потім на досягнення поставлених цілей, усунення перешкод. Різні поєднання названих вище моментів утворюють різні форми вини.

Форму вини як правове поняття визначає законодавець, розкриваючи зміст відомих нашому кримінальному праву двох форм вини – умислу (ст. 24 КК України) і необережності (ст. 25 КК України), які різняться між собою залежно від ступеня усвідомленості особою характеру вчинених дій і передбачення шкідливих наслідків при врахуванні змісту і спрямованості волі винного.

Суб'єктивна сторона злочинів проти нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України безпосередньо в законі не розкривається, що зумовлює значні складності при розслідуванні даної категорії справ. Але вона характеризується низкою особливостей, зумовлених тим, що цей злочин має формальний склад та є спеціальним суб'єктом. Понятійний апарат та термінологія, що використовуються у статтях 389, 390, 391-393, 395 КК України, вказує на умисну форму вини при їх вчиненні.

Згідно зі ст. 24 КК України, умисел поділяється на прямий і непрямий. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Не включаючи наслідки в коло ознак сукупності складів злочинів сукупності, законодавець тим самим не вимагає встановлення характеру їх передбачення. Наслідки при вчиненні цих злочинів полягають у заподіянні шкоди об'єкту посягання – суспільним відносинам, що забезпечують нормальну діяльність органів і установ пенітенціарної служби України. Ці наслідки перебувають поза межами складу злочину і їх не можна зафіксувати звичними для нас способами. Але такі наслідки завжди існують. Про те, що вони настали, свідчить винне вчинення суспільно небезпечного діяння, оскільки ці наслідки органічно й нерозривно пов'язані з діянням. Тому форму вини злочинів, передбачених статтями 389, 390, 391-393, 395 КК України, ми повинні визначати за ставленням суб'єкта до вчинення передбаченого статтею кримінального закону діяння. У зв'язку з цим вказані злочини сукупності, як і будь-який інший злочин з формальним складом, можуть бути вчинені лише з прямим умислом, оскільки ставлення у вигляді “не бажав, але свідомо припускав” можливе лише до наслідків і в жодних формах не може бути застосоване до діяння.

Зміст прямого умислу при вчиненні злочинів, передбачених статтями 389, 390, 391-393, 395 КК України, полягає в тому, що винний при ухиленні від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, ухиленні від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі, злісній непокорі вимогам адміністрації установи виконання покарань, діях, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, втечі з місця позбавлення волі або з-під варти, порушенні правил адміністративного нагляду усвідомлює суспільну небезпеку і фактичні обставини вчинення ним діянь, що порушують встановлений нормами кримінально-виконавчого законодавства України порядок відбування покарання, тримання осіб, взятих під варту, та нагляду за ними у місцях попереднього ув'язнення, а також порядок здійснення заходів постпенітенціарного впливу щодо осіб, звільнених з виправних колоній, і бажає їх вчинити.

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння визначає процеси, що мають перебіг у сфері свідомості, тому вони становлять інтелектуальну ознаку прямого умислу. Бажання вчинити діяння зумовлюють вольову сторону психічної діяльності, тому воно утворює вольову ознаку прямого умислу.

Усвідомлювати – означає не тільки знати про фактичні обставини (ознаки) вчиненого діяння, а й сприймати їх. Усвідомлення включає, зокрема, уявлення суб'єкта про характер тих благ (цінностей), на які спрямовано посягання, про зміст дій, за допомогою яких здійснюється посягання, а також про ті фактичні обставини, при яких вчиняються злочини сукупності. При цьому слід мати на увазі, що при умислі винний усвідомлює не суспільну небезпеку взагалі, а особливу, притаманну кожному виду складу злочинів сукупності ступінь суспільної небезпеки.

Особа, яка вчиняє злочин сукупності, також усвідомлює протиправність своїх дій, розуміє незаконний характер їх вчинення, оскільки поведінка засудженого та практично всі взаємовідносини його з представниками органів і установ державної пенітенціарної служби, а також порядок виконання покарання і здійснення заходів постпенітенціарного впливу щодо осіб, звільнених з виправних колоній, регламентовані чинним законодавством. Необхідність спеціального встановлення наявності усвідомлення особою протиправності злочину сукупності на практиці виникає досить рідко, тому що в більшості випадків усвідомлення нею цього є очевидним.

Відсутність усвідомлення винним суспільно небезпечного та протиправного характеру вчинення ним злочинів проти нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби, свідчить про відсутність умислу на їх вчинення.

Вольовий момент прямого умислу визначається в законі як бажання настання суспільно небезпечних наслідків (ч. 2 ст. 24 КК України).

Під бажанням в психологічній літературі розуміється певне прагнення, яке спрямоване на певний предмет. Зародження бажання означає тому завжди виникнення або постановку мети. Бажання – це цілеспрямоване прагнення [3, с. 651].

У зв'язку з тим, що злочини сукупності відносяться до злочинів з так званим формальним складом, то тут суспільно небезпечні наслідки поєднані з самою дією, в ній і полягають. Воля особи в цьому випадку безпосередньо спрямована на вчинення злочинного діяння.

При вчиненні злочинів сукупності винний бажає вчинити діяння, що призведуть, або зможуть призвести до порушення встановлених нормами кримінально-виконавчого законодавства України порядку відбування покарання, тримання осіб, взятих під варту, та нагляду за ними у місцях попереднього ув'язнення, а також порядку здійснення заходів постпенітенціарного впливу щодо осіб, звільнених з виправних колоній.

У психологічній науці є загальновизнаним положення про те, що всяка людська діяльність обумовлена мотивами і цілями. Отже, і злочини сукупності, як і будь-яка вольова поведінка людини, вчиняються з певних мотивів і направляються на досягнення певної мети.

Мотив визначає поведінку не саму по собі, а тільки у відповідності з метою, у зв'язку з тими результатами, до досягнення яких прагне особа, вчиняючи ту чи іншу дію. В основі мотиву лежать потреби, інтереси, які породжують внутрішні спонукальні сили. У кримінальному праві під мотивом розуміють внутрішні спонукання, що викликають у особи рішучість вчинити злочин, і якими вона керувалася при його вчиненні. Мета злочину – це уявна модель майбутнього результату, до досягнення якого прагне особа при вчиненні злочину, що визначає спрямованість діяння [2, с. 182]. Мотив та мета набувають значення тільки в тому випадку, якщо вони вказані в кримінально-правових нормах, або коли вони однозначно впливають із характеру діяння.

Мотив і мета, хоча поняття і тісно пов'язані та взаємообумовлені, але характеризують різні сторони вольового процесу. Мотив відповідає на питання, навіщо людина вчиняє ті чи інші дії, мета – визначає напрямок діяльності. По суті мотив і

мета по-особливому висловлюють динамічний та смислоутворюючий аспекти людської активності. Мета не виникає без мотиву, але з іншого боку, мотив, як і весь вольовий процес, отримує свій зміст завдяки меті, внаслідок тієї конкретної діяльності, в якій ця мета знаходить своє втілення [4, с. 7].

У психології мотиви класифікують за різними критеріями. Але для кримінального права мають значення лише мотиви, які поділяються на дві групи: низинні та позбавлені низинного змісту.

До числа найбільш поширених низинних мотивів вчинення злочинів сукупності можна віднести бажання ухилитися від відбування покарання, придбання грошей, продуктів тощо, спонукання, пов'язані з потребою в алкоголі, наркотиках, ревності, помста, бажання приховати сліди злочину або іншим чином ускладнити розкриття злочину, прагнення продовжити заняття злочинною діяльністю тощо.

До мотивів злочинів сукупності, які позбавлені низинного змісту, можна віднести, наприклад, мотиви, обумовлені виключно складними конфліктними відносинами з іншими засудженими, бажання зустрітися з родичами, допомогти їм матеріально або фізично, попроситися з помираючим тощо. Вони характеризуються тим, що хоча і виступають як спонукальні причини злочину, проте вибачаються обставинами особистого чи об'єктивного характеру.

Особи, які вчиняють злочини сукупності, у своїй переважній більшості характеризуються тим, що вони не прагнуть узгодити свою поведінку з об'єктивними умовами, конкретними обставинами їх життя і діяльності, з можливостями, закладеними в конкретній ситуації.

Треба відзначити, що у статтях 389, 390, 391, 393 КК України мета їх вчинення не вказана, але це не означає, що її немає. Вона може бути різною: ухилення від відбування покарання, ухилення від виконання обов'язків засуджених, порушення вимог режиму відбування покарання, завоювання поваги серед засуджених, постійне або тимчасове залишення місця відбування покарання або місця попереднього ув'язнення тощо.

Однак, як свідчить аналіз складів злочинів, передбачених ст. 389, ч. 2 та ч. 3 ст. 390 КК України, а також практика притягнення осіб до кримінальної відповідальності за їх вчинення, ці злочини можуть вчинюватися лише з певною метою – ухилення від відбування призначеного покарання. При цьому мета, з якою вчинюються діяння, передбачені у ст. 389 КК України, безпосередньо виражається і конкретизується в самому діянні – “ухилення”. У ч. 2 та ч. 3 ст. 390 КК України мета вказаних злочинів впливає з їх змісту. За таких обставин, мета вказаних злочинів є обов'язковою ознакою їх суб'єктивної сторони.

У злочинах, передбачених ч. 1 ст. 390 КК України, статтями 391, 393 КК України, на нашу думку, мета перебуває за межами суб'єктивної сторони їх складів і не впливає на кваліфікацію вчиненого, однак, точне встановлення мети важливо для індивідуалізації відповідальності і покарання особи.

Що стосується мотивів, з якими вчиняються злочини сукупності, то слід відзначити, що вони також знаходяться за межами суб'єктивної сторони цих складів і, звідси, не впливають на їх кваліфікацію, а лише враховуються при призначенні покарання.

Що стосується інших злочинів сукупності, передбачених, наприклад, ст. 392 КК України, то суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, пов'язаний з метою дезорганізувати злочинними діями, переліченими у диспозиції цієї статті, нормальну роботу установи виконання покарання. Крім цього, обов'язковою ознакою цього злочину є мотив.

Зі змісту Постанови Пленум Верховного Суду України від 26.03.93 р. № 2 “Про судову практику в справах про злочини, пов’язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі” вбачається, що відповідальність за ст. 392 КК України настає за умови, якщо тероризування засуджених вчиняється з метою їх примусу до відмови від законослухняної поведінки або з мотивів помсти за виконання громадських обов’язків щодо зміцнення дисципліни і порядку у кримінально-виконавчій установі. Тероризуванням вважається також глумління і знущання над засудженими з метою їх залякування і перешкоджання виконанню покарання. Напад на представників адміністрації установи виконання покарань здійснюється у зв’язку з їх службовою діяльністю.

Якщо такі дії вчинені на ґрунті сварок, особистих відносин підсудного з потерпілими – це не розглядається як тероризування засуджених. [5, с. 85-94].

Оскільки мотив і мета діяння є обов’язковою ознакою суб’єктивної сторони складу цього злочину, а також виступає критерієм його розмежування із іншими злочинними посяганнями, то, на нашу думку, було б доцільним більш їх конкретизувати та закріпити відповідні положення про мотив і мету у диспозиції ст. 392 КК України. В цій ситуації ми вважаємо вдалим формулювання, вжите у Республіки Казахстан, відповідно до якої дії, передбачені цією статтею, вчинюються з метою перешкоджання виправленню засудженого або помсти за сприяння адміністрації установи, або у зв’язку із здійсненням співробітником установи, що забезпечує ізоляцію від суспільства, службової діяльності.

Суб’єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 390 КК України, характеризується прямим умислом. Винний усвідомлює, що ухиляється від подальшого відбування покарання, і бажає цього. Невірною, на наш погляд, є точка зору, згідно з якою дане діяння може бути вчинено також з непрямым умислом або з необережності [6, с. 27].

Якщо особа несвоєчасно повернулася до місця відбування покарання, після закінчення строку наданого їй короткочасного виїзду, з поважних причин, то кримінальна відповідальність повинна виключатися, оскільки в даному випадку відсутні умисел на вчинення цього злочину і його мета. Водночас ми погоджуємося з тим, що необережні дії, які призвели до несвоєчасного повернення до кримінально-виконавчої установи, підлягають дисциплінарній, а не кримінальній відповідальності [7, с. 27; 8, с. 132].

Склад злочину, передбачений ст. 395 КК України, сконструйований таким чином, що його суб’єктивна сторона припускає наявність не тільки вини у формі прямого умислу, але й спеціальної мети здійснення цього злочину – ухилення від адміністративного нагляду. Ця мета, як обов’язкова ознака суб’єктивної сторони, обумовлена самим характером даного злочину. Винний під час порушення правил адміністративного нагляду ігнорує застосовані до нього правила нагляду, не бажає їх виконувати, будує свою поведінку без урахування правообмежень, виходячи тільки із задоволення своїх потреб і інтересів.

Висновки.

Таким чином, проведені дослідження дозволяють зробити висновок, що з суб’єктивної сторони злочини сукупності, передбачені статтями 389, 390, 391-393, 395 КК України, що посягають на нормальну діяльність органів і установ пенітенціарної служби, – це злочини, що вчиняються лише з прямим умислом, за яким особа усвідомлює, що незаконно вчиняє діяння, що містяться в диспозиціях вказаних статей та складають сутність цих злочинів, і бажає їх вчинити.

У злочинах, передбачених ст. 389, ч. 2 та ч. 3 ст. 390, 392, 395 КК України, обов’язковою ознакою їх суб’єктивної сторони є мета.

У злочинах, передбачених ч. 1 ст. 390 КК України, статтями 391, 393 КК України, мета перебуває за межами суб’єктивної сторони їх складів і не впливає на кваліфікацію вчиненого, однак, точне встановлення мети важливо для індивідуалізації відповідальності і покарання особи.

У злочині, передбаченому ст. 392 КК України, окрім мети, обов’язковою ознакою його суб’єктивної сторони є мотив – помста засудженим за виконання громадських обов’язків щодо зміцнення дисципліни і порядку у кримінально-виконавчій установі або помста представникам адміністрації установи виконання покарань за здійснення ними законної діяльності, виконання своїх обов’язків. Що стосується мотивів інших злочинів сукупності, то вони знаходяться за межами суб’єктивної сторони їх складів і, таким чином, не впливають на їх кваліфікацію, а лише враховуються при призначенні покарання.

Використана література

1. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів вищих навчальних закладів / П.Л. Фріс. – К. : Атіка, 2004. – 488 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [2-е вид., перероб. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – С-Пб. : Питер Ком, 1999. – 720 с.
4. Волков Б.С. Мотивы преступлений. Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование / Б.С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 152 с.
5. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973 – 2014 роки). Станом на 22 вересня 2014 р. ; упорядники: Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.І. Тютюгін. – Харків, 2014. – 456 с.
6. Сауляк В.К. Уголовная ответственность за уклонение от отбывания лишения свободы (ст. 1831 УК УССР) : лекция. – К. : НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1980. – 32 с.
7. Егоров В.И. Уголовная ответственность за уклонение от отбывания уголовных наказаний : учебное пособие / В.И. Егоров. – Рязань : РВШ МВД СССР, 1985. – 75 с.
8. Тепляшин П.В. Уголовная ответственность за уклонение от отбывания лишения свободы : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 / Павел Владимирович Тепляшин. – Красноярск, 2002. – 227 с.

~~~~~ * * * ~~~~~